

Reichert Gábor

„ebből a könyvemből életem végéig meg tudnék élni”

Déry Tibor G. *A. úr X-ben* című regényének
kiadástörténetéről (1960–1964)*

1. Kiegészítés

Az autográf kézirat záró szakaszát tartalmazó füzet dátummegjelölése szerint Déry Tibor 1960. március 26-án fejezte be *G. A. úr X-ben* című antiutópiájának első változatát.¹ Az időpont az író hároméves börtönbüntetésének legvégére esik, kevesebb mint egy hét múlva, április 1-jén egyéni amnesztiával szabadult a váci börtönből. Csaknem másfél évig dolgozott regényén, az írást 1958 novemberében kezdte el, még a Kozma utcai Gyűjtőfogházban.² Börtönévei felét tehát – szimbolikus értelemben – X. városában töltötte, amelynek műbeli megjelenítése sok szempontból tükrözte az őt körülvevő elkésérítő körülményeket. Másfelől viszont az írói világalkotás a hasznosság örömét is megadhatta a hivatását mindennél fontosabbnak tartó Dérynek: a munka végsőkig való elnyújtása – ami meglátásom szerint a regény rendkívüli túlírtóságán is tükröződik – egyfajta „befelé menekülés” is lehetett a számára.

* A szerző a tanulmány írásakor a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesült.

¹ DÉRY Tibor, *G. A. úr X-ben*, autográf kézirat, 1960 = MNMKG Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, Déry Tibor-hagyaték. A PIM-ben őrzött Déry-anyag bősége miatt a levelek és egyéb dokumentumok egyelőre nincsenek külön jelzetszámmal ellátva, így a továbbiakban, amennyiben kiadatlan levélre vagy analektára hivatkozom (és annak nincs pontosabb megjelölése), a „DT-hagyaték” általános rövidítést használom a lelőhely feltüntetéseként.

² „Egy szatirikus, fantasztikus regényt kezdtem írni.” Déry Tibor – Kunsági Máriaának, Budapest, 1958. november 26. = DÉRY Tibor *levelezése 1956–1960*, s. a. r. BOTKA Ferenc, Bp., Balassi – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010 (Déry Tibor levelezése II/C), 312.

Amikor pontot tett az utolsó mondat végére, már tudta, hogy napokon belül elhagyja a börtönt, és – ahogy feleségével arról számos levélben fantáziáltak – hamarosan új életet kezdhet.³ Az újrakezdésben nagy jelentőséget tulajdonított frissen befejezett regényének, amelyet – túl a fent említett lelki tényezőkön – esztétikai szempontból is jelentősnek tartott, és amelytől megrendült anyagi helyzete és kultúrpolitikai pozíciója helyreállítását is remélte.

Rokonának és közeli barátjának, a művei nemzetközi kiadási és jogi ügyeit a börtönének alatt kezelő filozófusnak, a Svájcban élő Szilasi Vilmosnak írt április 7-i – egy héttel a szabadulása utáni – levelében Déry szűkszavúan említi a *G. A. úr X-bent*: „Elkészültem a regényemmel, kb. 400–450 nyomtatott oldal, hogy mennyire sikerült, persze még nem tudom. Azt hiszem, jó (szatirikus utópia). Nem a világgal való elégedettségemről szól.”⁴ Széles körű nemzetközi sikert – ezzel összefüggésben pedig számottevő anyagi hasznot – remélt művétől, erre egy pár héttel későbbi, ugyancsak Szilasi Vilmoséknak írt üzenetben utalt:

Hogy hogy fogok megélni, egyelőre nem tudom, most még kölcsönökből élünk, de remélem, szert tudok majd tenni valamilyen kenyérkeresetre, gondolom talán fordításokra, s aztán majd idővel talán könyveimet is kiadják. Megírtam már ugye, hogy befejeztem egy regényemet, azt hiszem életemnek egyik legjobb munkája lett, gondolom, egy idő múlva tán ez is kiadható lesz, s ha már magyarul megjelent, akkor külföldön is elmegy, s azt hiszem, ennek lenne a legnagyobb sikere, ismétlem, természetesen csak azután, ha már magyarul megjelent. Gondolom, ebből a könyvem-ből életem végéig meg tudnék élni.⁵

Az író jó helyzetfelismerő képességéről tanúskodik a regény megjelentetéséhez vezető folyamat leírása, és – mint látni fogjuk – a külföldi publikálás feltételeivel kapcsolatban is pontos előrejelzést adott. (A mű várható sikerét és – véleményem szerint – jelentőségét viszont erősen túlbecsülte, de ez nyilvánvalóan nem róható fel neki.) A Szilasi Vilmosnak írt levelekben a regényre tett utalások általában együtt kezelik a reménybeli megjelenéssel járó erkölcsi elégtételt és az anyagi gondok enyhülését, erre példaként egy 1960. októberi küldeményt idézek:

³ „Új életet kezdünk, elfeledve minden rosszat és saját kárunkon tanulva” – írta Böbe egy hónappal férje szabadulása előtt. Kunsági Mária – Déry Tibornak, Budapest, 1960. március 7. = *Uo.*, 401.

⁴ Déry Tibor – Szilasi Vilmosnak, Budapest, 1960. április 7. = DT-hagyaték.

⁵ Déry Tibor – Szilasi Vilmosnak és Rosenberg Lilinek, Budapest, 1960. május 2. = DT-hagyaték.

Tisztában vagyok azzal, hogy ennek a kornak egyik legjelentősebb írója vagyok s ennek elismerése éppúgy el fog maradni, mint anyagi ellenértéke. De nem érdekel. Őszintén beszélek, nem érdekel. [...] Semmi más nem kívánok hátralévő életemre, mint hogy nyugalomban, a legszűkebb gondok kizárásával élhessem le s hogy valamennyire gondoskodhassak halálom után is Böbéről. Írni sem sokat kívánok már, regényemben nagyjából elmondtam már az utolsó szót arról, amit a világról tudok, s jobban kimondani aligha fogom tudni.⁶

Szilasi Vilmos és felesége, Rosenberg Lili (Déry unokatestvére) egyébként valószínűleg csak 1963-ban olvashatták el a regényt, az írónak nem volt lehetősége hamarabb eljuttatni nekik a terjedelmes kéziratot. Egy 1963. márciusi keltezésű levélmásolat alapján Bécsben – évekig halogatott nyugat-európai körútjának első állomásán – adta postára Szilasiéknak a regényszöveg gépíratát tartalmazó csomagot.⁷

Mint ismert, a G. A. úr *X-ben* csak 1964 áprilisában, hosszas előkészületeket követően jelenhetett meg, holott a mű létezéséről Déry már nagyon korán, 1960 nyarán levélben tájékoztatta az akkori legfontosabb kultúrpolitikai döntéshozót, Szirmai Istvánt, az MSZMP Központi Bizottságának titkárát:

Hangsúlyozni kívánom mindenekelőtt, hogy semmilyen politikai szereplésre nem vágyom, s ilyet többé nem is kívánnék vállalni, sem aktív, sem passzív értelemben, fáradt és öreg vagyok hozzá. A nyilvánossággal csak annyi érintkezést óhajtok, amennyi az írói munka természetéből következik. Mondanom sem kell, hogy a politikai szerep, amelyhez külföldön juttattak, nem csak ízléssel és intencióimmal, de világnézetemmel is homlokegyenest ellenkezik. Dolgozni azonban, írói munkán, továbbra is szeretnék, hisz majd egy félvszázad óta ez volt életemnek és minden szenvedélyemnek kiindulása és célja. A börtönben is dolgoztam – ez tartott életben –, néhány fordításon kívül egy színdarabot és egy regényt írtam (a regényen még jelenleg is dolgozom).⁸

⁶ Déry Tibor – Szilasi Vilmosnak és Rosenberg Lilinek, Budapest, 1960. október 12. = DT-hagyaték.

⁷ „Most küldök nektek 1 vagy 2 csomagot, benne a börtönben írt regényem kézírata.” Déry Tibor – Szilasi Vilmosnak és Rosenberg Lilinek, [Bécs], 1963. március 13. Autográf levélmásolat Déry Tibor „levelezőfüzetében” [1963] = DT-hagyaték.

⁸ Déry Tibor – Szirmai Istvánnak, Budapest, 1960. június 4. = DT-hagyaték. A G. A. úr *X-ben* kézírata a Déryt szabadulása után „felügyelő” Köpeczi Bélához, a Kiadói Főigazgatóság vezetőjéhez is eljutott, aki 1961. januári feljegyzésében óva intette a regény közlésének engedélyezésétől hivatali főnökét, Aczél Györgyöt: „a regény kiadását nem javaslom, kiküldését sem helyesebb, mert nem kétséges, hogy ellenünk használnák fel.” Köpeczi Béla, *Feljegyzés Déry Tibor*

Szirmainak írt üzenetében Déry a szabadulás utáni kenyérkereseti lehetőségeiről szeretett volna tájékozódni. Az eredmény: több mint két évig egyáltalán nem publikálhatta saját műveit, a tilalom fokozatos – előbb folyóirat-, majd kötetpublikációkban és külföldi utazásokban, végül a regény kiadásában megnyilvánuló – feloldásáért pedig számos kompromisszumot kellett megkötnie ebben az időszakban.

Az alábbiakban a G. A. úr *X-ben* megjelentetésének folyamatát rekonstruálom a hagyatéki dokumentumok – elsősorban a levelezés és egyéb kézíratos anyagok – alapján. Déry tulajdonképpen a szabadulása pillanatától tisztában volt azzal, hogy a regény publikálása hozhatja el számára a valódi – tehát az írói – amnesztiát, ezzel összefüggésben pedig sorsa jobbra fordulását. Ugyanakkor azzal is hamar szembesült, hogy viszonylagos szabadságát nem vívhatja ki lojalitásának és türelmének a bizonyítása nélkül. Lépésről lépésre haladt a regény kiadása felé: miközben fordítói és lektorálási munkákból biztosította megélhetésüket, előbb friss novellái (*Számadás, Cirkusz, Philemon és Baucis, Libikóka, A tehén, Két asszony*) rövid időn belüli – 1962 szeptembere és 1963 februárja közötti – sajtóbeli publikálásával,⁹ majd a rá irányuló nemzetközi figyelmet kihasználó 1963-as nyugat-európai körútján tanúsított „megfelelő” viselkedésével bizonyította, hogy készen áll a neki szánt magyarországi szerep – a tévedéseit belátó, önmagával és a rendszerrel megbékélt nagy kommunista író szerepének – betöltésére. A G. A. úr *X-ben* késleltetett megjelenésére ennek a folyamatnak a lezárásaként, Déry és a hatalom „új kiegyezésének” megpecsételéseként tekinthetünk.

2. Baráti visszajelzések

Köztudott, hogy a G. A. úr *X-ben* első olvasója – pontosabban hallgatója – Kosáry Domokos volt, aki visszaemlékezése szerint 1958 és 1959 fordulóján körülbelül fél évig Déry zárkatársa volt a Kozma utcai börtön kórházában:

ott ültünk egymással szemben az ágy szélén ebédig. Ő a G. A. úr *X-ben* írtá, én a magyar külpolitika történetének egy fejezetét, amely utóbb

új regényéről [Budapest, 1961. január 13.], közreadja TURCZI István, *Írók vihar után III.*, Kapu, 1990/4, 71.

⁹ Az új Déry-novellák folyóiratbeli megjelenése, időbeli sorrendben: *Számadás*, Új Írás, 1962/9, 964–983; *Cirkusz*, Új Írás, 1962/11, 1193–1202; *Philemon és Baucis*, Kortárs, 1963/1, 33–38; *Libikóka*, Élet és Irodalom, 1963. január 26., 9–10; *A tehén*, Élet és Irodalom, 1963. február 23., 9–10; *Két asszony*, Híd, 1963/2, 172–194.

külön könyvvé növekedett. [...] Délben megebédeltünk, majd újra írtunk, dolgoztunk. Estefelé, még lámpaoltás előtt – ami elég korán történt – Tibor fölolvasta, amit aznap írt. [...] Így aztán fejezetről fejezetre haladva, részletekben végighallgattam a G. A. úr *X-ben*.¹⁰

A történésznek saját bevallása szerint nem volt kritikai szerepe a mű létrejöttében, de rendszeresen kommentálta a hallottakat, és sokat beszélgetett az íróval a könyv témájáról.

A hagyatéki dokumentumok és további visszaemlékezések bizonyítják, hogy Déry kevéssel a szabadulása után legközelebbi barátainak, ismerőseinek is felolvasta vagy elküldte a kéziratot. A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található, „Regény. G. A.” feliratú, A5-ös méretű spirálfüzetbe írt feljegyzések tanúsága szerint az író részletesen feljegyezte bizalmasai kommentárjait a börtönből hazahozott kézirattal kapcsolatban. A bejegyzések sorrendje alapján először két fiatal barát, Abody Béla és Réz Pál mondta el a meglátásait a regényről – Déry a jegyzete szerint több ülésben felolvasta nekik és feleségének a bő négyszáz oldalas kéziratot.¹¹ Az Abody, Réz és Böbe neve vagy monogramja után szereplő kommentárokon kívül a jegyzetfüzetben Hágy Gyula és felesége, Majoros Éva, valamint Horváth Zoltán, Benjámin László, Egri Péter és Bernáth Aurél megjegyzései azonosíthatók. A füzetbe felírt véleményeket követő oldalon hosszabb névsor szerepel (ennek a listának az élén található Abody és Réz neve, valamint megtalálható benne az előbb említett többi „előolvasó” is). Valószínűnek tartom, hogy – legalábbis részben – azoknak a személyeknek a neve található a lapon, akik valamilyen formában véleményt nyilvánítottak a regényről annak megjelenését megelőzően (lásd az alábbi fotót):

¹⁰ KOSÁRY Domokos visszaemlékezése, 1994. június 1. = *Kortársak Déry Tiborról*, szerk. és az interjúkat készítette BOTKA Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 2), 71–72.

¹¹ Ezt Réz Pál is megerősítette egy évtizedekkel későbbi interjúban: „[Í]rt egy nagy, hosszú, hatszáz oldalas regényt, a G. A. úr *X-ben*-t, ezt odabent, ugye, nem tudta senkinek megmutatni, csak a smasszerek látták, ezért szeretné most fölolvasni. Akkor leültünk, összehívtuk bennünket, ott volt Böbe, Abody, akivel akkor mind a ketten jóban voltunk és Déry éjszakán keresztül olvasta, olvasta a végeláthatatlan regényt, soványan és izgatottan. Ezt persze nem lehetett megtagadni, noha kényszerű volt, nem tudom, hány éjszakán keresztül hallgattuk. A regény jó, de hát mégis fárasztó volt.” *Déry Tibor: G. A. úr X-ben: Domokos Mátyás sorozata: Beszélgetőtárs: Réz Pál*, Forrás, 1994/2, 59.

{Abódy Béla} ^{um m um m} Felolvasás, 7
 {Reis Pál,} Bernáth Pál
 Zsuzsanna
 Goldigra's Ivan,
 Hain Zoltán,
 Honat's Zoltán,
 Benjamin Jasi,
 Illyés Zula,
 Kap. Péter,
 Egri Péter
 F. J. Teren
 Zolt. Zoltán,
 László Andrá,
 Eörsi Pista, Pista István,
 Csikós János
 Gy. Zsig. Károly
 Vas János
 Kis Károly,
 Károly János,
 {Olcsai Dezső
 {Halla Alíz
 {Dr. Nagy

Vajna János
 Vajda Imre,
 Heltai
 Prábeli Miklós
 Gyurkó
 S. J. S. J. M.
 Farkas Pál
 Károlyi Ágnes
 Bókai Halász
 Vajda János
 Reis János,
 János,
 Komló János,

Névsor a G. A. úr X-ben című regényhez fűzött baráti véleményeket összegyűjtő füzetben.

A listán szereplők közül Háy Gyula és Illyés Gyula viszonylag hamar megkapta véleményezésre a legépelt kéziratot, előbbi egy 1960. június 11-i,¹² utóbbi egy július 20-i¹³ levélben számolt be röviden a benyomásairól. Rajtuk és a fent említetteken kívül Lukács Györgyről („Gyuri bácsiról”), Nagy Péterről és Zelk Zoltánról tudható biztosan egy-egy levélbeli megjegyzés alapján, hogy már a kéziratot fázisban ismerték a G. A. úr *X-bent*. Jelen tanulmányban nincs lehetőségem összevetni a regény börtönben írt kéziratát a megjegyzéseket tartalmazó dokumentumokkal és a végleges szövegváltozattal, de egyértelmű, hogy az író még jóval a szabadulása után is módosításokat hajtott végre a börtönben lezárt kéziratváltozaton.¹⁴ Ebben az írásban a legfontosabb és leginkább szembeütő változtatással foglalkozom, amely a regény nyitányát érinti. Az első – autográf és gépirásos – kéziratváltozatok ugyanis még nem tartalmazzák Déry Tibor rövid „eligazító” előszavát, amelynek nagy szerepe lett a regény publikálásának engedélyezése szempontjából, létrejötté a szerző és a hatalom közötti egyezkedési folyamat kulcsmozzanata – annál is inkább, mivel az első olvasók írásos formában fennmaradt visszajelzéseiben még nincs nyoma annak, hogy bárki is hiányolt volna egy efféle passzust a mű elejéről. Mint a következőkben látni fogjuk, a barátok reakciói nagyrészt pozitívak voltak, azonban az is látszik a levelek alapján, hogy Déry tisztában volt vele, hogy nem lesz egyszerű dolga a G. A. úr *X-ben* megjelentetésével – a regényről folytatott, szokatlanul sok résztvevőt bevonó „konzultáció” véleményem szerint éppúgy szólt számára a lehetőségek feltérképezéséről, mint a szöveg esetleges hibáinak kijavításáról.

Nem tudhatjuk, hogy a barátoktól kapott, jobbára kedvező visszajelzésekben mekkora részük volt a Déry rossz egészségi állapota és nehéz egzisztenciális helyzete iránti tapintatnak. A hagyaték levelezésanyagában mind ez ideig két kritikussabb – az eddigieknél későbbi, de még a regény kiadása előtti – megnyilvánulást találtam, amelyeket egyrészt a levélírók személye, másrészt a regény publikálásának folyamata szempontjából tartok jelentősnek. Lukács György és felesége, Bortsieber Gertrud a G. A. úr *X-ben* – bővebben nem részletezett – „tendenciája” kapcsán fogalmazták meg egyet nem értésüket, bár a regény esztétikai színvonaláról és várható sikeréről ők is meg voltak győződve:

¹² „Tiborkám, mindkettőnknek óriásian tetszett, részleteket személyesen, egyelőre csak be akartuk tartani a terminust és ezért sietve visszaküldjük a géppel együtt, amit nagyon köszönünk.” Háy Gyula és Majoros Éva – Déry Tibornak, Budapest, 1960. június 11. = DT-hagyaték.

¹³ „Épp kiérkeztem regényed világából, tapogatván magam, je suis garçon ou fille [fiú vagyok vagy lány] s örültem volna, ha beszélgethetünk róla. Legjobban a 18. fejezet tetszett.” Illyés Gyula – Déry Tibornak, [Tihany], 1960. július 20. = DT-hagyaték.

¹⁴ „Regény. G. A.” feliratú jegyzetfüzet = DT-hagyaték.

Ahogy tudod, remekműnek tartjuk [a regényt], de nem értünk egyet a tendenciájával. Mert milyen érdekes lenne beszélni arról, hogy előrelátható nagy nemzetközi sikered épp ezzel a tendenciával függ össze. Szerintem ez szoros kapcsolatban van Ferkó világképével, mely kimutatja, hogy összes anyagi szükségleteink bő kielégítése nem oldja meg az emberiség kérdését, ott lappang mögötte az élet értelmének kérdése.¹⁵ Miután pedig ez a felfogás mindenütt a levegőben van, kell, hogy a regényed mint egy bomba hasson. Most miért nem értünk mégsem tendenciáddal egyet? Részben ez egyelőre inkább csak az értelmiség problémája, az emberek nagy zöme örül kis örömeinek, búsul az őt ért bánatokért – aber nur so in den Tag hinein¹⁶ –, és nem jut el az „értelem” kérdésének felvetéséig. A második pont, amiben nem értünk egyet, hogy [...] mi még az intelligens részére is csak kitérőnek tartjuk ezt a „minek is élni”-felfogást – végre azonban meg fogja találni a kivezető utat.¹⁷

A másik, összességében negatív vélemény – némiképp meglepő módon – Illés Endrétől, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójától származik. Teljes terjedelmében idézem Illés 1962. októberi levelét:

Kedves Tibor,

három napi olvasás után most fejeztem be regényedet.

Lenyűgöző. A gazdagsága, a szépsége, az illékony-sága, a bonyolultsága.

De... Talán azért is írtam: „lenyűgöztél”, mert önkéntelenül s rögtön el akartam mondani valamit – hosszú, fárasztó.

Elragadtatva olvastam a regény elején, a három sötét szállodai szobában, a kötött hálókabátkáról szóló dialógusokat – izgalmas élmény a csúfolódó gondolat szellemes kanyarodóiban üldözni valamit, nem is fontos, hogy mit. Az üldözés, a bonyolítás, a matematika izgalmas. De amikor ez a matematikai képlet többször ismétlődik – az előbbi izgalom megereszkedik.

Értelmetlen lenne, hogy tovább részletezzem: mit érzek még hosszú-nak. A túlbonyolítás, a túlírttság észrevétlenül átszövi a regényt.

Hadd írjam le egy széljegyzetemet: volt egy-egy pillanat, amikor azt éreztem: Swift hősét követem egy újabb útján, az állandó halmaz-állapot-változás városában. Ezt a keretet és magot nagyon szeretem.

¹⁵ Valószínűleg Jánossy Ferenc (1914–1997) közgazdászról, Bortsieber Gertrud első házasságából született fiáról van szó. (Az utalás azonosításáért köszönettel tartozom Szabados Bettinának.)

¹⁶ Állandósult német kifejezés, körülbelüli jelentése ebben a kontextusban: csak él bele a világba. (Köszönet a fordításért Csűr Gábor Attilának.)

¹⁷ Lukács György és Lukács Györgyné – Déry Tibornak, Budapest, 1963. február 23. = DT-hagyaték.

Izgalmas és megrendítő. De a swifti tömörítés és kiterjedés talán megelőbb lett volna.

És még valamit el kell mondanom. Erzsébet olyan nyugtalanítóan szép és megfoghatatlan, mint egy tükörkép. De... Minden, ami Nagy Júliával és Évivel történt,¹⁸ jobban felizgatott. Talán azért, mert egyik sem tükörkép.

Talán csodálkozol, miért írok levelet.

Mert szívesebben bíztam magam a leírt szóra, mint az élő szóra – regényed hatása alatt. Az élő szó is könnyen változtatja halmazállapotát a múltó időben, ahogy X. városban az élet.

Szeretettel, régi barátsággal üdvözlöl

Illés Endre¹⁹

A levél datálása alapján valószínűsíthetjük, hogy Déry nem pusztán baráti szíveségből kérte ki Illés véleményét a regényről (bár tény, hogy régóta ismerték egymást). 1962 szeptemberében ért véget az író publikációs tilalma a *Számadás* című novella Új Írás-beli megjelenésével,²⁰ és ekkor már a régi és új novellákat összegyűjtő kötet, a *Szerelem és más elbeszélések* is szerepelt a Szépirodalmi 1963-as kiadói tervében – logikus tehát, hogy Déry elérkezettnek látta az időt a regény benyújtására a kiadóhoz. A G. A. úr X-ben ügye azonban ekkor még megoldatlan volt, erre Illés levele is bizonyíték lehet: a Szépirodalmi Kiadó híresen óvatos igazgatója egyetlen utalást sem tett az esetleges megjelenésre, és a közlést gátló politikai körülményeket sem hozta szóba. A regénnyel kapcsolatos kritikája szinte kizárólag annak túlírtságára vonatkozott, ami az adott helyzetben a legfontosabb kérdés – vagyis hogy közölhető-e a mű vagy sem? – elodázásának tűnik. A szerző „karanténból” való fokozatos kiengedésének logikájához illeszkedően azonban ekkor már el kellett kezdődnie a regény-publikáció előkészítésének, amelyben – a Szépirodalmi vezetője mellett – a korszak folyóiratai és azok szerkesztői is részt vettek.

3. Előszavak

Déry és Illés Endre a fenti levél után minden bizonnyal szóban egyeztettek a regény sorsáról és a további teendőkről, mivel az író 1962 decemberében a következő rövid üzenetet juttatta el a Szépirodalmi vezetőjéhez:

¹⁸ Nagy Júlia a *Felelet*, Krausz Évi A *befejezetlen mondat* női főszereplője.

¹⁹ Illés Endre – Déry Tibornak, [Budapest], 1962. október 22. = DT-hagyaték.

²⁰ A *Számadásról* és a *Szerelem és más elbeszélések* című kötetről bővebben lásd: REICHERT Gábor, 1956 mint erkölcsi probléma. Déry Tibor *Szerelem* című novelláskötetéről, Irodalmi Szemle, 2016/11, 32–43.

Kedves Bandi,
mellékelten küldöm az előszót. Baráti szívességgként nagyon kérlek arra, olvasd el figyelmesen s adj tanácsot, ha akár egészében, akár valamelyik részletében nem helyeselnéd.²¹

Illés bő egy héttel később válaszolt Dérynek:

Kedves Tibor!
Pénteken azért kerestelek oly makacsul (úgy emlékszem, háromszor is próbálkoztam a telefonnal), mert karácsonyi pihenő-szabadságom előtt utoljára voltam a kiadóban, s el akartam mondani: az előszó jó, hasznos, útbaigazító – de arra kérlek, hagyjuk el az utolsó bekezdést; ez a néhány sor feleslegesen kihívó és fölényes (durván s túlzóan fogalmazok). Utólagos engedélyvel ezt a bekezdést el is hagytam; természetesen, ha ragaszkodsz hozzá, az előszót kiegészíthetjük ezekkel a sorokkal is.

Pénteken még egyszer átszámítottam a lektorok összesített jelentését, s meghagytam, hogy az úgynevezett „tervcédulával” küldjék fel a K[iadói] F[őigazgatóság]ra.

Úgy gondolom, ez megtörtént azóta.

A tervcédulák forgási sebességét ismerve – választ január első hetében várhatunk (az ünnepnapokra is gondolva); s akkor, remélem, megkörhetjük a szerződést.

Ha szabad kéretlen tanácsot adnom, addig te személyesen ne sűrgesd a választ a Főigazgatóságon vagy másutt; tapasztalatom szerint a korai sürgetések inkább lassítják a rendes menetet.

Szeretettel üdvözlöl régi híved

I. Bandi²²

Az 1962. decemberi üzenetváltásból több következtetést is levonhatunk. Először is megállapíthatjuk, hogy a *G. A. úr X-ben* szövegét bevezető szerzői előszó 1962 októbere és decembere között íródott, jóval a regénykézirat lezárása után. Ugyancsak lényeges információ, hogy az előszó Illés Endre tudtával – vagy talán az ő javaslatára – keletkezett, és Déry levelének hangvételéből az is kikövetkeztethető, hogy az író kiszolgáltató helyzetben érezhette magát, amelyben rászorul kiadóvezetője jóindulatára és segítségére. Az előszó, úgy tűnik, a megjelenés előfeltételét jelentette, az ötlet pedig valószínűleg nem a szerzőtől származott.

²¹ Déry Tibor – Illés Endrének, [Budapest], 1962. december 8. = DT-hagyaték.

²² Illés Endre – Déry Tibornak, [Budapest], 1962. december 20. = DT-hagyaték.

Illés válaszelevele is több lényegi információt tartalmaz: ezek szerint a kiadó már 1962 végén kezdeményezte a regény megjelentetését, hiszen a hozzá kapcsolódó tervcédulát már ekkor eljuttatta a Kiadói Főigazgatóságra (a levél végén olvasható figyelmeztetés pedig szintén a helyzet kényességéről árulkodik). A könyv 1963 elején – a sorra érkező folyóiratpublikációk közben – bekerült a Szépirodalmi 1964-es kiadói tervébe, vagyis a megjelenés kérdése lényegében eldőlt. A G. A. úr *X-ben* bonyolult utaláshálója és pesszimiztikus világképe azonban könnyen félreértésekre adhatott okot, hiszen a korabeli olvasó számára nehéz lett volna (valójában ma is nehéz lenne) megállapítani, hogy X. fiktív világa pontosan *melyik* rendszer vagy rendszerek kritikáját adja. Ezért volt szükség a József Attila *Levegőt!* című versének részletét („jőjj el szabadság, te szülj nekem rendet / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép komoly fiadat!” [sic!]) mottóként használó, „Így hát igaz volna, hogy a szabadság szüli a rendet? S nem a rend a szabadságot?” kezdetű előszóra, amely mintegy előre eloszlatja a kételyeket a szerző politikai álláspontjával kapcsolatban.

A december 20-i Illés-levél legérdekesebb információja a Déry-előszó lerövidítésére (értsd: cenzúrázására) vonatkozik: az író „utólagos engedélyével” a kiadóigazgató törölte a szöveg utolsó bekezdését, annak „feleslegesen fölényes és kihívó” hangvételére hivatkozva. A hagyaték egyik füzetében megtalálható az előszó fogalmazványa, valószínűleg ennek tisztázatát kapta meg Illés Endre is. A szöveg – kisebb stiláris módosításoktól eltekintve – azonos a kötetben publikált változattal, az utolsó bekezdés azonban tényleg jóval „karcosabb” a végül nyilvánosság elé került mondatoknál. Déry eredeti előszava a következőképp zárul:

[...] Hogy milyen lesz a jövőnk, nem tudom, csak azt tudtam megírni, hogy milyen ne legyen.

Két világháború után, előttünk az atombomba óriási árnyékával, ne volna okom s jogom megírni tapasztalataimnak s félelmeimnek látomását? Végso soron az e[mberi]ség iránti bizalmamról tanúskodik, hogy megírtam, me[rt] egyébként kenyérkeresetnek tu[dnék] kényelmesebbet s veszélytelenebbet, mi[nt] az írást [...].²³

Az Illés javaslatára lerövidített, majd végül publikált szöveg ennél jóval visszafogottabb és egyértelműbb:

²³ Előszó-vázlat a G. A. úr *X-ben* című regényhez = DT-hagyaték, 64. számú doboz, „DT fogalmazófüzetei, irodalmi jegyzetei I.” felíratú pallium.

Hogy milyen lesz a jövőnk? ez az ember sorsdöntő kérdése; én csak azt írtam meg, hogy milyen ne legyen. Az emberiség és a szocializmus iránti bizalmamról tanúskodik, hogy megírtam.²⁴

Az „atombomba óriási árnyékának” említése megelőlegezi Déry későbbi, publicisztikai és szépirodalmi műveiben (például az Illyés Gyula oratóriumára válaszként írt, *Szembenézni* című 1968-as szövegében) gyakran érintett témáját, az emberiség végső pusztulásának veszélyét. A számos kései Déry-írást jellemző általános defetizmus, úgy tűnik, ekkor még nem volt nyilvánosan vállalható, így a publikált változathoz kikerült a háborús fenyegetésre utaló megjegyzés. De ezen kívül is akadtak gondok a rövid bekezdéssel. Az előszó fogalmazványában említett „bizalom” az emberiség iránt nem tűnik igazán őszintének, főleg az írást mint veszélyes „kenyérkeresetet” említő mondatzárlat fényében – ez utóbbi ráadásul finom utalásként is olvasható az író három éves börtönbüntetésére. Így ez a mondat is jelentősen lerövidült, új elemként pedig bekerült a szocializmus iránti bizalom mozzanata, amely még teljesen hiányzott a fogalmazványból.

Az olvasót orientáló előszó elkészültével elkezdődhetett a nyilvánosság „felkészítése” a G. A. úr *X-ben* kötetbeli megjelenésére. Mivel a kiadásról szóló döntéstől nagyjából egy év állt rendelkezésre a könyv megjelenéséig, bőven adódott idő a regény egyes fejezeteinek folyóiratokban való publikálására. Az Új Írás három, a *The New Hungarian Quarterly*, a *Jelenkor* és az újvidéki *Híd* egy-egy részletet közölt az 1964. áprilisi kötetmegjelenés előtt.

A levelezésből kiderül, hogy az Új Írás szerkesztősége már 1962 áprilisában – tehát hónapokkal azt megelőzően, hogy a *Számadás* megjelent volna a folyóiratban – elkérte Dérytől a regény kéziratát. Illés Lajos, a lap felelős, majd főszerkesztője vette fel a kapcsolatot az íróval 1962. április 2-án,²⁵ a megkeresésre Déry egy héttel később válaszolt: „Természetes, hogy nagy örömmel térnék vissza az irodalmi életbe.”²⁶ A visszatérés előkészítése meglehetősen lassan haladt, és bár Illés Lajos hamar jelezte, hogy a regény is érdekli a szerkesztőséget („Értesültünk arról is, hogy új regényt írt. Örömlénk, ha módot adna, hogy a regényét is elolvassuk.”),²⁷ az első részletközlésre másfél évvel

²⁴ DÉRY Tibor, *G. A. úr X-ben*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 6.

²⁵ Az Új Írás szerkesztősége [Illés Lajos] – Déry Tibornak, Budapest, 1962. április 2. = DT-hagyaték.

²⁶ Déry Tibor – az Új Írás szerkesztőségének [Illés Lajosnak], Budapest, 1962. április 9. = DT-hagyaték.

²⁷ Az Új Írás szerkesztősége [Illés Lajos] – Déry Tibornak, Budapest, 1962. április 16. = DT-hagyaték.

később került csak sor. Az ez alatt eltelt időben hullámzóan alakult az Új Írás és Déry kapcsolata. Két novella közlése után (a *Számadást* követően a *Cirkusz* jelent meg a lap 1962. novemberi számában) Déry visszakérte egy újabb – a levelezésben meg nem nevezett – írása kéziratát a szerkesztőségtől,²⁸ és friss novellái közül már egyik sem az Új Írásban jelent meg. A biztatóan induló kapcsolat átmeneti elhidegülésével valószínűleg összefügg, hogy az Új Írás előbb elfogadta közlésre, majd 1963 februárjában, hetekkel a megjelenés előtt visszaadta Dérynek a *Két asszony* kéziratát.²⁹ A levelezés alapján nem egyértelmű, hogy ki kezdeményezte a megállapodás felbontását, mindenesetre a novella végül a *Híd* 1963/2. számában látott napvilágot.³⁰ Ilyen előzmények után akár meglepőnek is nevezhetjük, hogy a *G. A. úr X-ben* első részlete az Új Írás 1963. novemberi számában jelent meg – és nem mondjuk a Kortársban –, ugyanakkor azt is számításba kell vennünk, hogy fél év leforgása alatt alapvetően megváltozott Déry pozíciója a magyar kulturális és közéletben azzal, hogy a hatalom „visszaengedte” őt a nyilvánosságba.

Az Új Írás 1963. novemberi száma *Részletek egy útirajzból* alcímmel a regény első és második, *G. A.* megérkezését és első X-béli élményeit elbeszélő fejezetét közölte.³¹ Ezeket megelőzte a fent említett előszó, illetve az „Egy könyvet nyújtok át az olvasóközönségnek, melynek kézírata kerek húsz évig hevert fiókomban...” kezdetű bevezető fejezet. Utóbbi sajátos módon használja fel a talált kézirat évezredes toposzát, a létrehozott narratív keret értelmében a fejezetek lejegyzőjeként maga *G. A.* jelenik meg. A megoldás prózapoétikai hozadékainál az adott kontextusban fontosabbnak tűnik az így megképződő távolság az életrajzi szerző és az elbeszélte történet között: a keret ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy az előszót „Budapest, 1963. október” keltezéssel és aláírással ellátó Déry Tibor hangsúlyozza a történet fikciós jellegét és preventív módon utasítsa el az életrajzi olvasat lehetőségét.³² (Másképp viszont

²⁸ Az Új Írás szerkesztősége [Illés Lajos] – Déry Tibornak, Budapest, 1962. december 3. = DT-hagyaték.

²⁹ Az Új Írás szerkesztősége [Illés Lajos] – Déry Tibornak, Budapest, 1963. február 7. = DT-hagyaték.

³⁰ DÉRY, *Két asszony...*, i. m., A folyóiratközlés szerkesztőségi közleménnyel zárul: „Szerkesztőségünk kérésére a szerző elküldte ezt az eddig közöletlen novelláját.”

³¹ DÉRY Tibor, *G. A. úr X-ben: Részletek egy útirajzból*, Új Írás, 1963/11, 1341–1360.

³² A regény autográf-kéziratának első része nem található meg a hagyatékban, így nem tudhatjuk, hogy a bevezető fejezet változott-e a börtönben írt verzióhoz képest. A PIM kéziratárában fellelhető gépelt – biztosan 1960 áprilisa után lejegyzett – kézirat bevezetője lényegében megegyezik a nyomtatásban megjelent szöveggel, kivéve a datálást: az áthúzások alapján látható, hogy Déry az eredeti keretfikció szerint pontosan „négy évig” várt *G. A.* jegyzeteinek

ez a gesztus éppen az ellenkező hatást is elérheti, hiszen könnyen felvetődhet az olvasóban a kérdés: egyáltalán *miért* volt szükség minderre?) Az Új Írás következő, 1963. decemberi számában jelent meg a regény ötödik fejezete *A lovasok* cím alatt,³³ a következő évi első lapszámban pedig a huszonkettedik fejezet nagyobb része volt olvasható, amely G. A. az X-belieknek tartott második előadását foglalja magában.³⁴

Elmondható tehát, hogy a G. A. *úr X-ben* promotálásában az Új Írásnak jutott a legfontosabb szerep,³⁵ emellett azonban egy párhuzamos manőverről is érdemes szót ejtenünk, amely a regény külföldi kiadására tett előkészületként értelmezhető. A Boldizsár Iván főszerkesztésében megjelenő, a magyar irodalom külföldi megismertetésére létrehozott folyóirat, a *The New Hungarian Quarterly* 1963/10. számában a fordító megjelölése nélkül hosszabb angol nyelvű részletek olvashatók a regény első és ötödik (az Új Írásban magyarul közölt) fejezeteiből.³⁶ A közlést egy T. D. (Tibor Déry) monogrammal ellátott előszó vezeti be, amely nem azonos egyik, fent említett paratextussal sem, és amely végül a kötetbeli változatba sem került be. A rövid szöveg lényegében a fent említett keretelbeszélést vázolja fel jelentősen lerövidített formában, nyilván a külföldi olvasókra való tekintettel. Az Illés Endre által kért előszó fogalmazványát tartalmazó füzetben ennek az írásnak a magyar nyelvű piszkozata is megtalálható („*Előszó Quarterly-hez*” cím alatt),³⁷ amelynek tisztázata egy újabb folyóirat, a *Jelenkor* 1963. decemberi számában is olvasható.³⁸

közreadásával a bevezető megírása után – az időközben elévült időmegjelölést a végleges változatban taktikusan elnagyolt, „egy évtizednél is tovább” körülírás váltotta. Vö. DÉRY Tibor, G. A. *úr X-ben*, gépelt kézirat, 1960 = DT-hagyaték.

³³ DÉRY Tibor, G. A. *úr X-ben: Részletek egy útirajzból*, Új Írás, 1963/12, 1477–1488.

³⁴ DÉRY Tibor, G. A. *úr X-ben: Részletek egy útirajzból*, Új Írás, 1964/1, 13–19.

³⁵ Az Új Írásban megindult részletközlésekkel kapcsolatban Domokos Mátyás, a Szépirodalomnál megjelent kötetváltozat szerkesztője osztott meg érdekes információkat: „A kiadói procedúrával párhuzamosan megkeresett Illés Lajos, aki Pándi Pál mellett az Új Írás főszerkesztő-helyettese volt, hogy engedélyezték számukra a G. A. *úr X-ben* egy részletének közlését. Ők úgy gondolják, hogy a bevezetőt és a könyv első fejezetét hoznák. Ez is mulatságos, hogy »engedélyezték«, miközben úgy tettek, mintha nem tudnák, hogy mit engedélyeznek. Ez pontosan az az eset, amikor Sherlock Holmes gázlámpának álcázza magát. Persze ennek is van egy rejtett értelme; senki nem akart felelősséget vállalni.” Domokos Mátyás visszaemlékezése, 1994. február 22. = *Kortársak Déry Tiborról...*, i. m., 14.

³⁶ Tibor DÉRY, Mr. G. A. in *X: Parts of a Novel*, *The New Hungarian Quarterly*, 1963/10, 37–62.

³⁷ Előszó-vázlat a G. A. *úr X-ben* részletközléséhez a *The New Hungarian Quarterly*-ben = DT-hagyaték, 64. számú doboz, „DT fogalmazófüzetei, irodalmi jegyzetei I.” feliratú pallium.

³⁸ DÉRY Tibor, G. A. *úr jegyzetei: Részlet, Jelenkor*, 1963/12, 1107–1114. A *Jelenkor* szerkesztőségét Déry kereste fel a harmadik fejezet és a „hármasként” előszó közlésének ötletével 1963

A rövid szöveg legérdekesebb része az utolsó mondat, amelyet sem a *The New Hungarian Quarterly*, sem a Jelenkor szerkesztői nem cenzúráztak, holott ártételes utalást tesz a szerző 1957 és 1960 közötti börtönbüntetésére: „A jegyzetek 1957-ben kerültek a kezembe, három évet fordítottam rá, hogy sajtó alá rendezzem őket.”

A *G. A. úr X-ben* az eredeti tervekhez képest némi csúszással jelent meg: Déry egy 1963. októberi levelében még 1964. februári megjelenéssel számolt,³⁹ január végén viszont már látszott, hogy az eredeti ütemezés nem lesz tartható. Január 24-én küldte el a huszadik fejezetet a Híd szerkesztőségének – amely lappal a *Két asszony* előző évi közlése után egyre szívélyesebb viszonyt ápol –⁴⁰ a szöveg pedig meg is jelent az 1964/1. számban, a kötet áprilisi elkészültét megelőzően.⁴¹ Érdekesség, hogy a jugoszláviai magyar olvasók egy újabb, az eddigieknél rövidebb, egy-egy korábbi fordulatot felhasználó, de egyikkel sem azonos – ráadásul szerkesztői közleménynek álcázott, E/3-ban írt – előszóval találkozhattak a szöveg elején.⁴²

Déry Tibor tehát 1962 és 1964 között több különböző előszó-variánszt készített börtönben írt, 1960-ban befejezett regényéhez. Ezek a sajátos utómunkálatok jól példázzák a kompromisszumkeresés kölcsönös folyamatát, amely végül a könyv hazai publikálásához vezetett. Ahogy azonban a dolgozat elején idézett levelekből látható, az író elsődleges célja nem a magyar megjelenés, hanem a nemzetközi könyvpiac meghódítása volt – a külföldi jelenléthez pedig a hazai kiadáson keresztül vezetett az út.

októberében: „Kedves elvtársak, mellékelem egy szatirikus regényemnek (egy antiutópiának) egy részletét, olvassák el kérem, s mondják meg, használhatják-e a lapba. Tájékoztatásukra közlöm, hogy a regény jövő év februárjában jelenik meg a Szépirodalmi-nál, részleteket az Új Írás novemberi és decemberi száma fog hozni. / Mellékelek egy előszófelét is, amelyet egy angol folyóirat részére írtam, de ezt esetleg le lehet rövidíteni egy 10 soros jegyzetre is, amelyben épp csak a megértéshez szükséges adatokat sorolnám fel.” Déry Tibor – a Jelenkor szerkesztőségének, Budapest, 1963. október 7. = DT-hagyaték.

³⁹ Lásd az előző jegyzetben idézett levelet.

⁴⁰ Déry Tibor – a Híd szerkesztőségének, Budapest, 1964. január 24. = DT-hagyaték.

⁴¹ DÉRY Tibor, *G. A. úr előadása X-ben a civilizáció kellemeiről*, Híd, 1964/1, 5–12.

⁴² „A címben szereplő G. A. úr Déry Tibor egy új, szatirikus regényének hőse, aki a két világháború között hátat fordított Európának és utazása során egy ismeretlen földrészre, s annak ismeretlen X nevű fővárosába vetődik el. Miközben tanulmányozza az ottani bennszülöttek különös életét, maga is tart néhány előadást a civilizáció kellemeiről, ezek közül az egyiket alant közöljük.” *Uo.*, 5. Onnan tudható biztosan, hogy ezt az előszót is Déry írta, hogy a fent idézett, január 24-i levélben szó szerint megtalálhatjuk a szövegét.

4. Fordítások

A Fischer Verlag, Déry nyugatnémet kiadója már 1960-ban megkezdte a szerző – mai szóval élve – *brandjének* felépítését. Ekkor rendelte meg *A befejezetlen mondat* új német fordítását Charlotte Ujlakytól (magyarosan Újlaky Sárítól),⁴³ aki két év alatt készült el a munkával – a *Der unvollendete Satz* 1962 őszen debütált a Frankfurter Könyvvásáron. A megjelenés egybeesik Dérynek a magyarországi nyilvánosságra való visszatérésével, a levelezés alapján pedig az is tudható, hogy ekkor már zajlottak az egyeztetések az író 1963-as nyugat-európai körútjának engedélyezésére.⁴⁴ Emellett az is egyértelműen látszik, hogy a külföldi Déry-publikációk kivétel nélkül a hazaiak függvényében valósulhattak meg, mivel az író kényszerűen ügyelt rá, hogy ne sértsen hazai kultúrpolitikai érdekeket.⁴⁵ Ebben a – mind bel-, mind külpolitikailag meglehetősen szenzitív – helyzetben próbálta tető alá hozni a G. A. úr *X-ben* külföldi kiadásait – mint látni fogjuk, vegyes sikerrel.

A levelezés alapján a francia fordítás lehetősége merült fel a leghamarabb: Gara László egy 1961. február 2-i küldeményében említi, hogy „a Seuil nagy érdeklődéssel várja [Déry] válaszát a regény ügyében.”⁴⁶ A G. A. úr *X-ben* Gara által készített francia fordítása csak jóval később, 1965-ben jelent meg a Seuil gondozásában – a négyévnyi várakozást nem elsősorban a fordítási munkálatok elhúzódása indokolja, hanem az az egyszerű tény, hogy a külföldi kiadás semmiképpen sem előzhette meg a magyarországit. (Megjegyzendő, hogy éppen 1965-ben és éppen a Seuilnél, a magyar kiadás előtt jelent meg Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regénye, ami tudvalevőleg komoly kultúrpolitikai bonyodalmakat okozott).⁴⁷

⁴³ Újlaky Sári – Déry Tibornak, Gräfelfing von München, 1961. július 7. = DT-hagyaték.

⁴⁴ Például: „Jövő tavasszal azt hiszem, kimehetek majd Párizsba – majd harminc év után! Elképzelheti, hogy vágyom már rá.” Déry Tibor – Gara Lászlónak, Budapest, 1962. november 8. = DT-hagyaték.

⁴⁵ Nem mellékes szempont, hogy a külföldi kiadások jogdíjai kizárólag a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül érkezhettek meg a magyarországi szerzők számlájára. A fordítási jogokat hivatalosan ez a szervezet adhatta ki, de kizárólag Magyarországon már megjelent kötetekre. Egy 1960. novemberi levél tanúsága szerint a Szerzői Jogvédő Hivatal erre hivatkozva nem engedélyezte a müncheni Hermann Luchterhand Verlagnak a G. A. úr *X-ben* német kiadását. Szerzői Jogvédő Hivatal [Dr. Domán György igazgató] – Déry Tibornak, Budapest, 1961. november 4. = DT-hagyaték.

⁴⁶ Gara László – Déry Tibornak, Párizs, 1961. február 2. = DT-hagyaték.

⁴⁷ Erről bővebben lásd: SZOLLÁTH Dávid, *A félbemaradt siker: Mészöly Miklós nyugat-európai indulása és a magyar emigráció*, ItK, 2021/3, 321–333.

Hasonló volt a helyzet a német fordítással is, annak ellenére, hogy Déry NSZK-beli jelenléte a Fischer Verlag kiterjedt promóciós tevékenysége révén jóval erősebb volt a franciaországinál. A *befejezetlen mondat* után fel sem merült az új regény közeljövőbeli német kiadása, a Fischer Verlag tervében elsősorban az új novellák, másodsorban a *Felelet* kötetei szerepeltek. Déry és a kiadó 1963 áprilisában állapodott meg a német megjelenés és a honorárium feltételeiről, ezeket a Szerzői Jogvédő Hivatalnak írt beszámolójában összegzi:

Az új regény százaléka (7,5) kisebb, mint a B. M. [ti. *A befejezetlen mondat*] százaléka, de ezt is elfogadtam, mert az 5000 pld-on felüli eladásokat tartom fontosabbnak (11–12–15%). Megjelenés 1964 ősz, de van egy külön levelem a kiadótól, melyben tudomásul veszi, hogy nem előzheti meg a magyar kiadást.⁴⁸

Déry tehát garanciát kért és kapott arra vonatkozóan, hogy a német *G. A. úr X-ben* nem előzheti meg a magyart, ami – a levélből kiolvasható „üzleti” várakozások mellett – hazai pozíciójának erősítéséhez is hozzájárult. A Vajda Éva és Vajda István által fordított *Herr G. A. in X.* egyébként csak 1966-ban jelent meg a Fischernél.

Az amerikai kiadás lehetősége is felvetődött a regény magyar megjelenése előtt: Déry – egy irodalmi ügynökség közvetítésével – Alfred A. Knopffal, a Random House kiadói konglomerátum amerikai képviselőjével folytatott tárgyalásokat, amelyek során 8 ezer dolláros (!) szerzői honoráriumot helyeztek kilátásba az üzlet megvalósulása esetén. A jelek szerint azonban az amerikai kiadó a kézirat elolvasása után nem tartott igényt a regényre. Ennek pontos okai nem ismertek, de a Londonban élő műfordító, Szász Katalin, aki valamelyest rálátott a bírálati folyamatra, először marketingproblémákkal indokolta az üzlet meghíúsulását: „Az az érzésem, hogy a kiadóknak a regény utalásai nem elég világosak ahhoz, hogy politikai tőkét lehessen belőle kovácsolni, szépirodalomnak pedig túl drágának találják. Más magyarázatot nem találok a húzódozásra.”⁴⁹ Egy hónappal későbbi levelében újabb – az előzővel egybevágó – magyarázatot adott az amerikai kiadás kudarcára:

Megmondom, mi a probléma. A könyv nem csak nagyon nehéz, hanem nagyon hosszú is ennek a gyenge olvasóközönségnek. A franciáknál egészen más a helyzet, azok összehasonlíthatatlanul értelmesebb,

⁴⁸ Déry Tibor – a Szerzői Jogvédő Hivatalnak, Brissago, 1963. április 13. Autográf levélmásolat Déry Tibor „levelezőfüzetében” [1963] = DT-hagyaték.

⁴⁹ Szász Katalin – Déry Tibornak, London, 1963. október 25. = DT-hagyaték.

modernebb, intelligensebb olvasók. Gondolkodjon azon, nem lehetne-e bizonyos részeket (pl. az előadások egy részét) kihagyni egy esetleges angol fordításban?⁵⁰

Déry egyértelműen jelezte Szász Katalinnak, hogy nem hajlandó a regény átírására, még az angolszász kiadások kedvéért sem – mint láttuk, a magyar kiadás ügyében jóval kompromisszumkészebb volt –, itt tehát véget is ért G. A. úr amerikai karrierje.

A nagy nemzetközi kiadók láthatóan nem kapkodtak a G. A. úr *X-ben* után, a szerző iránti fokozott figyelem ellenére is inkább a korábbi művektől reméltek üzleti sikert – ez magyarázhatja a külföldi G. A.-kiadások késlekedését vagy meg nem valósulását. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a csak részleges eredményekkel járó nemzetközi kiadói tárgyalások ne váltak volna Déry hasznára. Az író 1963-as „levelezőfüzetének” tanúsága szerint külföldi utazása során folyamatosan tájékoztatta a Szerzői Jogvédő Hivatalt – közvetve tehát a magyar állami szerveket – a tárgyalások állásáról. Ha másra nem, arra mindenképpen jók voltak ezek a beszámolók, hogy a *megfelelő helyeken* tudomást szereztek arról, hogy több nyugati országban is komoly esély van a mű kiadására – így, ha a hazai kiadáspolitikát nem akarja elveszíteni az események feletti kontrollt, mindenki jobban jár, ha a G. A. úr *X-ben* nyomdába kerülhet.

5. Megjelenés

A Szépirodalmi Kiadó vezetése – elővigyázatosságból vagy felsőbb utasításra – Domokos Mátyásra bízta a regény szerkesztését.⁵¹ Domokos visszaemlékezése szerint a könyvön végzett munkája inkább szimbolikusnak tekinthető, hiszen egyrészt a *valódi* kérdések eddigre már magasabb szinteken eldőlték, másrészt Déry nem mutatott fogadókészséget a szerkesztői javaslatokra:

Változtatás akkor lehetett volna benne [a kéziratban], ha Déry megfogad néhányat azok közül a nyelvi megjegyzések közül, amelyeket eszem ágában sem lett volna előterjeszteni, ha ő külön nem kötelez erre. [...] Úgyhogy kénytelen voltam mondani, s nem is volt nehéz találni kifogásolnivalót. Elmentem ezekkel hozzá a Krecsányi utcába, és beterveztettem

⁵⁰ Szász Katalin – Déry Tibornak, London, 1964. augusztus 10. = DT-hagyaték.

⁵¹ Déry könyveinek addigi (és későbbi) szerkesztőjét, Réz Pált az íróval való személyes barátsága miatt a kiadó „letiltotta” a könyvről, és csak évekkel később kapta vissza az újabb Déry-kötetek gondozásának feladatát. Vö. Déry Tibor: *G. A. úr X-ben: Domokos Mátyás sorozata...*, i. m., 55.

néhány germanizmust meg egyebeket. Mire az egész délután ráment arra, hogy Déry bebizonyítsa nekem: úgy jó, ahogy ő megírta.⁵²

A könyv első korrektúralevonata 1964 januárjára készült el: Déry ekkor Olaszországban tartózkodott, előbb a toszkánai Camaioreban található Casa Fischerben, később Nápoly környékén és Milánóban is megfordult.⁵³ (Megjegyzendő, hogy ez volt a harmadik hosszabb külföldi utazása 1963 tavasza óta, ami önmagában is jelzi pozíciójának erősödését.) A szerzői korrektúrát olaszországi körútja során végezte el, javításait innen küldte vissza a Szépirodalminak. Domokos eközben rendszeresen tájékoztatta az íróat az itthoni történésekről, egy 1963. novemberi levelében például beszámolt a Népszabadság „irodalmi ekvillibristának mutatványairól”⁵⁴ – ez alatt Héra Zoltán vészjósló hangvételű cikkét értette a regény első (az Új Írásban megjelent) részletközléséről. A kritikus pársoros folyóirat szemléjében a legérzékenyebb ponton, szocialista elköteleződésének kétségbe vonásával támadta a G. A. úr X-ben szerzőjét:

A regénynek eddig még csak az első része jelent meg, határozott véleményt ezért még nem is formálhatunk róla. Annyi azonban bizonyos, hogy az itt közölt rész, a történetnek és a témának (a szabadság és a rend problémájának) az exponálása olyan elgondolást sejtet, s olyan írói közérzetre vall, amely szocialistának semmiképpen nem nevezhető. [...] A kisregény – ha csak iránya meg nem változik a folytatásban, valamilyen meglepő fordulat révén – minden bizonnyal kellő alkalmat ad majd a kritikának, hogy szembenézzen a társadalomföldrőltség hamis illúziójával, s azokkal a szellemi kalandokkal, amelyeknek a vágya ezeket az illúziókat megteremti.⁵⁵

A rövid bírálat arra enged következtetni, hogy Déry tekintélye ekkor még korántsem volt kikezddhetetlen, ez a helyzet azonban hamar megváltozott. A néhány hónappal később megjelent regény recepciójában felmerültek még az ideológiai bírálat mozzanatai,⁵⁶ de a hosszan előkészített publikálást követően Déry Tibor számára végleg lezárult a mellőzöttség időszaka. Innentől tulajdonképpen haláláig a Héra által említett „társadalomföldrőltség” állapotába került: a hazai kultúrpolitika ismét őt nevezte ki a legnagyobb kommunista magyar írónak.

⁵² Domokos Mátyás visszaemlékezése..., i. m., 14.

⁵³ Uo., 15.

⁵⁴ Domokos Mátyás – Déry Tibornak, 1963. november 24. = DT-hagyaték.

⁵⁵ H[ÉRA] Z[oltán], A novemberi folyóiratokról, Népszabadság, 1963. február 22., 9.

⁵⁶ Elsősorban Pándi Pál kritikáját érdemes itt említenünk: PÁNDI Pál, Déry Tibor: G. A. úr X-ben, Kritika, 1965/3, 47–55.